

επί μέρους κανονικότητων, και πώς δεν προκύπτει έτσι τίποτε το προβληματικό ή το αξιοπερίεργο. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι όροι κανονικότητα (regularity) και ομοιομορφία (uniformity) εναλλάσσονται ελεύθερα, χωρίς να έχει επιχειρηματολογηθεί το επιτρεπτό αυτής της τακτικής.

Ο Armstrong δεν αποτελεί εξαίρεση στα παραπάνω. Συζητά τη λογική μορφή των φυσικών νόμων, όπως αυτή διαφαίνεται στις διατυπώσεις μέσω του κατηγορικού λογισμού, αλλά δεν διερευνά τα μερεολογικά (mereological) χαρακτηριστικά των αντικειμένων στα οποία αφορούν οι φυσικοί νόμοι (ήτοι των τιμών των μεταβλητών). Έτσι δεν εξετάζει αν, λ.χ., οι έσχατοι φυσικοί νόμοι — από τους οποίους οι άλλοι απορρέουν συνεπαγωγικά — αφορούν στα χωρικά έσχατα στοιχεία, τα ελάχιστα μέρη της ύλης. Εξ άλλου, ερωτήματα σχετικά με το δυνατό πλήθος των κανονικότητων στην φύση — αν είναι πεπερασμένο, άπειρο, αριθμησιμο, της τάξεως του συνεχούς, κ.λ.π.—, ή με το πόσες ‘τυχαίες’ κανονικότητες είναι δυνατό να υπάρχουν, δεν εξετάζονται. Τα πορίσματα που θα εξάγονται από τέτοιες αναλύσεις θα απέκλειαν, ίσως, την λογική δυνατότητα των προβληματικών περιπτώσεων που αντιτείνει ο Armstrong στην κανονοκρατική θεωρία. Δεν μου είναι σαφές, λ.χ., πώς αν οι φυσικοί νόμοι είναι λογικά ενδεχομενικές δηλώσεις που εκφράζουν παγκόσμιες κανονικότητες, αφορώσες έσχατες φυσικές οντότητες, υπάρχει ακόμη — λογικά — χώρος για τυχαίες παγκόσμιες κανονικότητες. Θα πρέπει εδώ να δηλώσω τη δική μου άποψη, σύμφωνα με την οποία οι φυσικοί νόμοι είναι όπως μόλις περιγράφηκαν, ενώ η ύπαρξη τέτοιων αληθών δηλώσεων έχει λογική αναγκαιότητα.

Το συμπέρασμά μου είναι ότι η κριτική του Armstrong δεν έχει εξαντλήσει όλα τα αποθέματα ζωτικότητας της κανονοκρατικής θεωρίας. Είναι βεβαίως ενδεχόμενο, παρά τις εκλεπτύνσεις που οι ανωτέρω παρατηρήσεις υποδεικνύουν, το αποτέλεσμα να μην είναι βιώσιμο. Όμως μέχρι να δειχθεί αυτό, η ενστικτώδης αποστροφή της οντολογικής ασωτείας, που έχει εμπνεύσει το «ξυράφι του Όκκαμ», μας προτρέπει να μην δεχθούμε οντότητες μη αποδειχθείσες αναγκαίες: Εν προκειμένω, τους φυσικούς νόμους ως καθόλου όντα κατά Armstrong.

Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η εξαιρετικής ευσυνειδησίας και υπευθυνότητας εργασία του Armstrong, η γλωσσική κομψότητα της οποίας ενίοτε παραμελείται (π.χ. σελ. 123, στιχ. 17, σελ. 139, στιχ. 21-22, σελ. 140, στιχ. 31-32, κ.λ.π.) αλλά ποτέ η σαφήνεια, δεν προάγει κατά πολύ την κατανόηση σ’ αυτήν την εξαιρετικά πολυσχιδή περιοχή της φιλοσοφίας.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΟΛΑΚΗΣ
ΥΠΟΨΗΦΙΟΣ ΔΙΔΑΚΤΩΡ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου: Φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα. Η φιλοσοφική προϊστορία, η πρωτοϊστορία και η ιστορία της έννοιας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και η σύγχρονη προβληματική. Τομ. Α, Αθήνα 1986, Παπαζήση, σελ. 335.

Ένα πρόβλημα μεγάλης σημασίας, ιδίως για τη σύγχρονη εποχή, εξετάζει στην ιστορική του πορεία μέχρι σήμερα η καθηγήτρια της Φιλοσοφίας κα Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου. Είναι το θέμα των ανθρώπινων δικαιωμάτων, θεωρημένο με φιλοσοφική προοπτική και φιλοσοφικό λόγο.

Μετά τον πρόλογο και την εισαγωγή η σ. εισέρχεται στο πρώτο μέρος της μελέτης αφιερώνοντας το πρώτο κεφάλαιο στην προβληματική των Διακηρύξεων των δικαιωμάτων. Το δεύτερο κεφάλαιο αναζητεί την έννοια των ανθρώπινων δικαιωμάτων στην Αρχαία Φιλοσοφία. Μετά από μια σύντομη εισαγωγή που η σ. μας εκθέτει πώς αντιμετωπίζουν γενικά οι

ερευνητές το πρόβλημα των ανθρώπινων δικαιωμάτων στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, μας παρουσιάζει αρκετά εκτεταμένα το πρόσφατο βιβλίο του J.M. Rist, *Human Value. A Study in Ancient Philosophical Ethik*, Leyden 1982, γιατί πιστεύει ότι το εν λόγω βιβλίο «καλύπτει την περιοχή της αρχαίας φιλοσοφίας εξαντλητικά» (σ. 38). Στη συνέχεια στη βιβλιογραφική επισκόπηση της σ. παρουσιάζεται το έργο του Leo Strauss, *Natural Right and History*, Chicago-London 1953 και διαπιστώνεται καταληκτικά ότι «Η ενδιαφέρουσα ανάγνωση του Strauss κάνει φανερό πως ένα δόγμα φυσικού δικαίου δεν συνεπάγεται αναγκαία και μια θεωρία δικαιωμάτων, όπως πραγματικά συμβαίνει στο σωκρατικό-πλατωνικό και το αριστοτελικό “φυσικό δίκαιο”» (σ. 39). Ακολουθεί η παρουσίαση του βιβλίου του Paul Sigmond, *Natural Law in Political Thought*, London-Lanham 1971 και της μελέτης του P.J. Rhodes, *A Greco-Roman Perspective* και κλείνει τη βιβλιογραφική της επισκόπηση η σ. με «παράθεση μερικών πορισμάτων» της μελέτης του Max Pohlenz, *Griechische Freiheit*.

Στην ακολουθούσα παράγραφο για την Προσωπική φιλοσοφία (σελ. 45-48) γίνεται μια πολύ σύντομη αναφορά στους Έλληνες, από προσωκρατικούς μέχρι σοφιστές. Νομίζω ότι εδώ θα ήταν απαραίτητη μια αναφορά στην ιδέα της Δίκης, όπως μας την δίνει η αττική τραγωδία, όταν λογαριάζει κανείς ότι η δίκη μας εμφανίζει το πρόβλημα της ανθρώπινης ευθύνης και έρχεται να κολάσει την ύβρι και ως η αιώνια θεσμοουργός να αποκαταστήσει την ανθρώπινη και κοσμική τάξη. Και ανθρώπινα δικαιώματα σημαίνουν συγχρόνως και ευθύνη. Την πολύ σύντομη αυτή αναφορά της στους Έλληνες, εκτός των στωϊκών, δικαιολογεί η σ. με την πρόταση «Το βέβαιο είναι ότι στο κλασσικό φιλοσοφικό τοπίο, με την ευρύτερη σημασία, μόνο μερικοί σοφιστές μπορούν να θεωρηθούν πρόδρομοι των ιδεών που στάθηκαν πρόσφορες για την ανάπτυξη της ιδεολογίας των ανθρώπινων δικαιωμάτων και έτσι προάγγελοι των Στωϊκών από τη σκοπιά αυτή» (σ. 48).

Η επιτυχής έρευνα της σ. στη στωϊκή φιλοσοφία (σελ. 49-64) αποβλέπει στην αποσαφήνιση του «αν ο στωϊκός φυσικός νόμος μπορεί να θεωρηθεί πηγή των δικαιωμάτων και όχι μόνο καθηκόντων» (σ. 51). Μετά την παράθεση θεωριών στωϊκών φιλοσόφων που μαρτυρούν «τολμηρές» και «επαναστατικές» πεποιθήσεις η σ. αναζητά όρους στη στωϊκή φιλοσοφία, που θα μπορούσαν να ταυτισθούν με το σύγχρονο όρο «δικαίωμα». Αυστηρά ταυτόσημο όμως όρο με τον όρο «δικαίωμα» δεν βρίσκει η σ. αλλά μόνο «συμπαραδηλώσεις σχετικών όρων» που «είναι δυνατό να ταυτίζονται με το νόημα του τόσo επίκαιρου επίμαχου όρου» δικαίωμα (σ. 57). Βασική θέση της σ., και δικαίως, είναι ότι οι στωϊκοί «με βάση το δόγμα του φυσικού νόμου θεωρούνται σκαπανείς της ιδέας των παλαιότερων φυσικών και των σημερινών ανθρωπίνων δικαιωμάτων» (σ. 59). Έτσι η παράγραφος αυτή τελειώνει με τη διαπίστωση ότι «Οι Στωϊκοί δεν μίλησαν για δικαιώματα και δεν έκαναν Διακηρύξεις με το νεότερο πνεύμα. Η ιδέα ωστόσο των φυσικών δικαιωμάτων είναι εγγενής στο δόγμα τους του φυσικού νόμου που συμφιλίωσε φύση και νόμο» (σελ. 63-64).

Το τρίτο κεφάλαιο αφιερώνεται στην ιδέα των δικαιωμάτων στο Μεσαίωνα, που η ιχνηλάτησή τους γίνεται στον Ακινάτη, τον Ockam και τον J. Gerson. Πολύ ορθά παρατηρεί η σ. ότι «ο φυσικός νόμος αποτελεί για το Θωμά εγγύηση της αξιοπρέπειας του ανθρώπου», αλλά «δεν είναι ωστόσο βέβαιο, αν ο φυσικός νόμος συνδέεται με δικαιώματα», αφού «ο Θωμάς δεν αρχίζει από το άτομο αλλά από το Θεό και τον κόσμο» (σ. 69). Και η διαπίστωση αυτή είναι ακριβής, γιατί ο Θωμάς στον ορισμό του φυσικού νόμου ξεκινάει από την αυγουστίνεια αντίληψη για τον αιώνιο νόμο και το Θωμιστικό φυσικό δίκαιο είναι μια οντολογική βαθμίδα της θείας τάξης. Στην έρευνά της στον Ockam όμως η σ. διαπιστώνει ότι είναι «η πρώτη ίσως φορά στα κρᾶσπεδα φιλοσοφίας και θεολογίας που βρίσκουμε διαμορφωμένη την έννοια του φυσικού δικαιώματος ως παράγωγο ή ως είδος —ή ως ένα από τα είδη— του φυσικού δικαίου, σε συνάφεια δηλαδή με το φυσικό νόμο και σε συνάρτηση με ελευθεριοκρατικές αρχές στα πλαίσια μιας ώριμης πολιτικής φιλοσοφίας» (σ. 77). Επίσης και για το Gerson αποφαίνεται η σ. ότι «φαίνεται ρητά να θεωρεί τα φυσικά δικαιώματα επιταγές του

φυσικού νόμου... πρόκειται για την πιο ολοκληρωμένη θεωρία της περιόδου» (σ. 79).

Μετά από την επισκόπηση του Μεσαίωνα η σ. προχωρεί στην Αναγέννηση και σταματά δίκαιως στον Πατέρα του Φυσικού Δικαίου, τον Grotius (σελ. 84-87), ο οποίος οικοδομεί το Φυσικό Δίκαιο σε ενδοκοσμικές βάσεις και το απογυμνώνει από το παραδοσιακό μεταφυσικό στοιχείο. Με τέτοιες προϋποθέσεις «φυσικός νόμος και φυσικά δικαιώματα σχεδόν ταυτίζονται... Φυσικός νόμος και δικαιώματα απορρέουν από την ανθρώπινη έλλογη φύση» (σ. 86). Η σ. προχωρεί στον κύριο εκπρόσωπο της αγγλικής εμπειριοκρατίας, τον Hobbes, ο οποίος «διαχώριζε ριζικά το δίκαιο της φύσης ή το φυσικό δικαίωμα από το φυσικό νόμο» (σ. 90) αποσυνδέοντας «τους δεσμούς με την παράδοση του φυσικού δικαίου όπως διαμορφώθηκε από την εποχή του Θωμά ως το Hooker και το Grotius». Εδώ «το ουσιώδες περιεχόμενο του κλασσικού φυσικού δικαίου πέρασε... στους νόμους της φύσης, επιταγές βασικά ισότητας, κοινωνικότητας και δικαιοσύνης» (σ. 93). Με την παρατήρηση ότι ο John Locke θεωρείται ο θεμελιωτής των φυσικών δικαιωμάτων στο νεότερο κόσμο προχωρεί η σ. στην έκθεση των απόψεων του Locke σχετικά με το φυσικό νόμο, στη θεμελίωση της ηθικής και στα φυσικά δικαιώματα. Στην εκτενή της αναφορά στο έργο του Locke η σ. εστιάζει βασικά την προσπάθειά της στην επισήμανση της σχέσης μεταξύ λογικού φυσικού νόμου και φυσικών δικαιωμάτων και συμπεραίνει ότι «για πρώτη ίσως φορά στην ιστορία των ιδεών έχουμε εδώ τα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως περίπου τα βρίσκουμε στις πρώτες Διακηρύξεις ως αναγκαία για τη ζωή...» (σ. 104). Ο κύκλος των Άγγλων θεωρητικών κατακλείεται με την ανάπτυξη των θέσεων του Th. Paine που η σ. τον ονομάζει «υπέρμαχο μαζί και απολογητή των δικαιωμάτων του ανθρώπου που με τόση θερμότητα υπερασπίστηκε από την αδυσώπητη κριτική του Ed. Burke» (σ. 111).

Το κεφάλαιο που ακολουθεί (σελ. 117-127) αφιερώνεται στο Ρουσσώ και ιδιαίτερα στην θεωρία του Κοινωνικού Συμβολαίου, τη φυσική ελευθερία και φυσική ισότητα, το φυσικό νόμο και το φυσικό δίκαιο. Η σ. τονίζει την αμφιλεγόμενη θέση του Ρουσσώ ανάμεσα στους θεωρητικούς των ανθρώπινων δικαιωμάτων αλλά αναγνωρίζει, δίκαιως, μια ιδιαίτερη αξία στην επίδραση που άσκησε ο Ρουσσώ στη Γαλλική Διακήρυξη.

Στο κεφάλαιο που αφιερώνεται στον Kant η σ. αναλύει την πολύσημη και πολυεδρική καντιανή φιλοσοφία σε ό,τι σχετίζεται με το θέμα της. Αναφέρεται στην ηθική φιλοσοφία, στη σχέση νομιμότητας και ηθικότητας, στην ηθική ελευθερία, στο φυσικό δίκαιο και τη σχέση του προς το θετικό δίκαιο, στη θεωρία του καθήκοντος και σε άλλες επί μέρους καντιανές έννοιες. Το όλο συλλογιστικό πλέγμα της καντιανής ηθικής οδηγεί τη σ. στη διαπίστωση ότι «Ο Kant και με την ηθική θεωρία του με κέντρο την ηθική ελευθερία και με τη φιλοσοφία του του δικαίου και με τα πολιτικά του δοκίμια σημείωσε μια θετική συμβολή και στο πρόβλημα της θεμελίωσης των ανθρώπινων δικαιωμάτων με την έμφυτη ηθική ελευθερία και στο πρόβλημα της αναγνώρισης των πιο θεμελιωδών απ' αυτά: της εξωτερικής ελευθερίας, της ισότητας και της αυτοτέλειας του ανθρώπου» (σ. 141).

Την ιστορική αναζήτηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων συνεχίζει η σ. στον Έγελο, στον οποίο αφιερώνει ένα εκτενές κεφάλαιο (σελ. 142-158). Αφού κατ' αρχάς μας παρουσιάζει η σ. εργασίες σχετικές με την γαλιανή φιλοσοφία του Δικαίου, την γαλιανή έννοια του κράτους και τη θέση του Έγελου απέναντι στη γαλλική επανάσταση, όπως των K. Löwith, J. Ritter και D'Entrèves, ασχολείται στη συνέχεια με τις μορφές της ελευθερίας της βούλησης μέσα στα πλαίσια του αφηρημένου δικαίου, με τα δικαιώματα του προσώπου, όπως το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, με το χώρο της αντικειμενικής ηθικότητας, με τη σχέση ατόμου και κράτους κλπ. Κατακλείοντας το κεφάλαιο για τον Έγελο συμπεραίνει η σ. ο Έγελος «χωρίς μεταφυσική» κρατά μια κριτική, αν όχι αρνητική, στάση στα συμβατικά ανθρώπινα δικαιώματα... Με τη μεταφυσική του τα προασπίζει αλλά τα υπερβαίνει χωρίς να τα καταργεί σε ανώτερες ηθικές συνθέσεις του αντικειμενικού πνεύματος» (σ. 158).

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί για το Marx η σ. σκιαγραφεί τη μαρξιστική φιλοσοφική αν-

θρωπολογία και τη μαρξιστική ηθική και αναφέρεται στα δικαιώματα της ελευθερίας, ισότητας, ιδιοκτησίας και ασφάλειας. Η σ. καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «ο Marx και οι μαρξιστές γενικά δεν δέχονται το προκοινωνικό άτομο, φορέα των φυσικών δικαιωμάτων», αλλά «προτάσσουν τις ανάγκες της εργατικής τάξης και το συλλογικό συμφέρον θεωρούν τις έννοιες της ελευθερίας και της ισότητας... τυπικές, με γνήσιο νόημα μόνο στην αταξική κοινωνία» (σ. 169).

Την ιστορική της επισκόπηση τελειώνει η σ. με τη θεώρηση των δικαιωμάτων στους Ωφελμιστές J. Bentham, J. Mill, D.G. Ritchie και του H. Green που τον συγκαταλέγει στους ωφελμιστές.

Το δεύτερο μέρος της μελέτης αποτελείται από δύο κεφάλαια.

Στο πρώτο κεφάλαιο εκτίθεται η έννοια των δικαιωμάτων στη σημερινή προβληματική (σελ. 201-217). Αφού κατ' αρχάς προσδιορίζει η σ. τη σύγχρονη προβληματική στην έννοια, τη φύση και τη θεμελίωση των δικαιωμάτων επισκοπεί την έννοια των δικαιωμάτων στο Golding, ο οποίος τα δικαιώματα τα βλέπει συνδεδεμένα με την έννοια της κοινότητας. Στη συνέχεια μας παραθέτει με κριτικό ερμηνευτικό τρόπο διάφορες θεωρίες δικαιωμάτων όπως των Feinberg, H.J. McCloskey, Martin και Nickel, C. Wellman, Ch. Arnold κ.α. Προχωρεί σε παραλλαγές ορισμών των δικαιωμάτων από τους J. Mourgesson, M. Cranston, Feinberg, A. Gewirth, Vlastos, I. Κουτσουράδη, Rosenbaum, R. Lemos, H. Aiken, S. Stoljar, R. Flathman κ.α. Με την επισκόπηση της έννοιας των δικαιωμάτων θέλησε η σ. να δείξει «ότι για την ανάλυση της έννοιας των δικαιωμάτων χρησιμοποιήθηκαν όλα σχεδόν τα διανοητικά εργαλεία της αναλυτικής φιλοσοφίας, κυρίως η εννοιολογική και η αναγωγική ανάλυση, και παράλληλα τα δικαιώματα αντιμετωπίστηκαν στα κοινωνικά τους συμφραζόμενα ως μορφές ζωής και γλωσσικά παιχνίδια από τη φιλοσοφία της κοινής γλώσσας» (σ. 214). Το παρόν κεφάλαιο τελειώνει με την έκθεση της έννοιας των δικαιωμάτων στον J. Donnelly, η οποία και αντιπροσωπεύει αρκετά και τις πεποιθήσεις της σ. Η σ. διαπιστώνει ότι «τα ανθρώπινα δικαιώματα ως θεσμοί και όχι απλώς ως ηθικά ιδεώδη, αποτελούν ένα είδος αυτοεκπληρούμενης ηθικής προφητείας και προσφέρουν ένα σχέδιο για τη συγκρότηση μιας πολιτείας στην οποία ένα αληθινά ανθρώπινο όν μπορεί να ζήσει μια ζωή αξιοπρέπειας...» (σ. 217).

Το δεύτερο κεφάλαιο (σελ. 219-238) αναφέρεται στην προβληματική της θεμελίωσης των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Στο κεφάλαιο αυτό η σ. επεξεργάζεται κριτικά βασικές θεωρίες που σχετίζονται με το θέμα της, όπως του φυσικού νόμου, της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, του κοινωνικού συμβολαίου, της επιστημολογικής προβληματικής των δικαιωμάτων.

Ακολουθεί ο επίλογος όπου υπογραμμίζεται ότι «χωρίς το σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα δεν παίζεται όχι μόνο το παιχνίδι της δημοκρατίας, αλλά ούτε και της αυθεντικής ζωής» (σ. 242).

Το βιβλίο τελειώνει με την παράθεση των υποσημειώσεων, τα κείμενα των τριών Διακηρύξεων για τα δικαιώματα του ανθρώπου, πλούσιο βιβλιογραφικό πίνακα και πίνακες ονομάτων και εννοιών.

Το βιβλίο της κ. Μυρτώς Δραγώνα-Μονάχου νομίζω ότι έχει επιτύχει πλήρως το σκοπό του. Και ως διδακτικό βιβλίο αλλά και ως ενημερωτικό βιβλίο για το ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, χωρίς αυτό να μειώνει στο ελάχιστο την επιστημονική αξία του βιβλίου, το βιβλίο διαβάζεται με ενδιαφέρον και ευχάριστα. Εκείνο που πρέπει ιδιαίτερα να τονισθεί είναι η γλαφυρή και ρέουσα δημοτική γλώσσα, που δεν της λείπει η ακρίβεια του φιλοσοφικού στοχασμού.